

КОНЦЕПТ ЇЖИ У РОМАНІ О. КУНДЗІЧА «DE FACTO» В КОНТЕКСТІ ЕСТЕТИКИ СОЦРЕАЛІЗМУ

У статті аналізується концепт їжі в аспекті реалізації основних кліше соцреалістичної естетики, серед яких: поділ на «гнаних і голодних» та пересичених панів-буржуїв; теза «хто не працює, той не їсть»; поділ на «здорову» та хворобливу, вибагливу їжу; негативне маркування солодкого та несприйняття насолоди їжею; критика вживання спиртного.

Ключові слова: *концепт їжі, гастрономічні образи, соцреалізм, роман.*

В статтє анализируется концепт еды в аспекте реализации основных клише соцреалистической эстетики, среди которых разделение на «голодных и рабов» и пресыщенных господ-буржуев; тезис «кто не работает, тот не ест»; разделение на «здоровую» и болезненную, изысканную пищу; негативная маркировка сладкого и неприятие наслаждения пищей; критика употребления спиртного.

Ключевые слова: *концепт пищи, гастрономические образы, соцреализм, роман.*

In the article is analyzed concept food aspects in the realization of major cliches of sotsrealystic aesthetics, among them division on "hungry and servant" and oversaturated Lord's-bourgeois; thesis "not someone operates, not thoth ect", division of "healthy" and painful, refined chatter; negative labeling and rejection of sweet pleasure food; criticism of drinking.

Key words: *concept of food, culinary imagery, social realism, the novel.*

У романі відомого «молодняківця» Олексі Кундзіча «De facto» (журнальний варіант - 1927 - 1928 рр., окремим виданням 1930 р.) концепт їжі репрезентує риси, що згодом перетворяться на домінантні кліше соцреалізму: соціальний характер їжі; поділ на «гнаних і голодних» та пересичених панів-буржуїв; тезу «хто не працює, той не їсть»; поділ на «здорову» та хворобливу, вибагливу їжу; негативне маркування солодкого та несприйняття насолоди їжею; критику вживання спиртного та побутового пияцтва.

Мета нашої розвідки - проаналізувати специфіку «харчових» образів у зазначеному творі, оскільки, по-перше, гастрономічна образність цього

роману і досі лишається поза увагою дослідників, по-друге, існує необхідність неупередженого і всебічного аналізу текстів соцреалістичного канону, про що свідчить поява наукових праць В. Хархун, І. Захарчук. Усе це й обумовлює актуальність та новизну нашого дослідження.

Їжа завжди виступає у літературі семіотично значущою величиною. Яскраво аксіологічним постає концепт їжі у славнозвісному «Ешь ананасы, рябчиков жуй, / День твой последний приходит, буржуй» В. Маяковського чи діжка варення та кошик печива у «Казці про Воєнну таємницю, Мальчиша-Кибальчиша та його тверде слово» А. Гайдара (1933), де мотив спокуси солодощами для вічноголодних дітлахів покоління 30-х рр. мав би увиразнювати подвиг юного героя та його здатність протистояти подібним ідеологічним спокусам «буржуїнів». Розглянемо специфіку концепту їжі у романі О. Кундзіча.

У частині епізодів твору автор уникає гастрономічної конкретизації, обмежуючись загальними фразами: у дядини «обід вариться», «Наталка готувала», «обідали мовчки», «варили вечерю», «вечеряли» тощо. Частина ж епізодів та сцен має виразний харчовий код.

Уже перше кліше, що виявляє соціальний характер їжі, маємо у репрезентації головного героя твору Юрка Гармати: атрибутивна риса еволюції героя-борця - гостра необхідність з раннього дитинства заробляти їжу: «Семи років Юрко почав пасти худобу. Мати брала в дядька молоко й за молоко продавали дитячу волю» [1, с. 12]. Тяжке життя і пробудження свідомості юного героя зображено харчовою метафорою: «Доїдав літо, як кисле яблуко, заїдаючи гіркими наймитськими буднями» [1, с. 49]. В українській народній культурі кисле та гірке традиційно мають негативне маркування і використовуються як ознаки тяжкого нещасного життя, гіркої неволі, злигоднів та бідності.

У творі акцентується постійна нестача харчів та роздуми про них головного героя, що мало б викликати у реципієнта відчуття соціальної несправедливості. Згадаймо міркування малого Юрка про курей та яйця: «краще б кури зовсім не несли яєць, усе одно їх їсти рідко коли доводиться» [1, с. 13]. Протилежна точка зору дещо спрофанізована призначенням їжі: «Дядина Ксеня зовсім іншої думки про курей. Яйцями вона годує Остапчика і смажить на закуску до самогонки» [1, с. 13]. Їжа та ставлення до неї виступає засобом характеристики героїв, розрізнення «своїх» та «чужих». Надалі автор розгортає й увиразнює образ Ксені як куркульської дочки, героїня здебільшого постає за приготуванням їжі або в турботах про неї, коло інтересів якої обмежується сферою матеріального: вигодувати кабанчика, викопати картоплю, продати гарбузи тощо. Врешті саме вона через ревності ледь не стала причиною загибелі партизан від поляків. Таким чином, ідеологічне маркування їжі постає першим «знаком» репрезентації героїв для читача.

Характерна деталь: сцени боїв та встановлення радянської влади, а також численні епізоди дискусій у ком'ячейках цілком позбавлені харчового

коду, відтак їжа маркується у соцреалізмі як знижено-побутова реалія, що заважає зображенню висот людського духу та протиставляється їм.

У романі виразно окреслюється негативне маркування солодкого та солодошів, а відтак і заборона насолоджуватися ними. Приторна солодкість -рису, що часто вживається на позначення класового ворога: «У селі солодка, ввічлива просвіта» [1, с. 49]. Так само негативно маркується схильність до повноти (згадаймо, буржуїв завжди зображували як товстунів). Зокрема, опозиція «товстий/худий», «голодний/ситий» набуває класового підґрунтя: «Була товста ігуменя Марфа в монастирі, і були голодні дівчата в келіях» [1, с. 51]. «Просвітянин» Лебідь «спокійний, ситий - розпухає день у день» [1, с. 148]. Негативні риси у портреті ігумені Марфи показано саме через метафору солодкого: «У неї [ігумені - *Н.Г.*] солодкий вигляд, і ця терпка солодкість у тому, що довгий ніс її робиться зморщений, нижні вії вона якось по-курячому піднімає, не то усміхається, не то глузує» [1, с. 85]. В образі ігумені безпосередньо реалізована схильність до солодкого: вчитель Лебідь постійно надсилає Марфі яблука та мед, за які прагне виміняти у матушки прихильність черниці Наталі. Роздуми героя: «продасть Марфа Наталю за мед, за яблука продасть» [1, с. 124]. Автором обігрується біблійна символіка яблука як яблука спокуси, а також меду як втілення солодошів кохання та хмільного напою. «Матушка буває [у Лебеда - *Н.Г.*] кожного дня. Коли вип'є меду, то солодко мружить очі, приказуючи: заборонене - солодке. Вгощу я і вас забороненим - солодким. Вгощу» [1, с. 148].

Мотив «їжа-кохання» виразно окреслений у творі. Так, у сцені знайомства закоханих Юрка та Наталі фігурують квас, яблука та мед, якими дівчина намагається почастувати свого випадкового гостя (він скуштував лише квас, по-перше, природна сором'язливість завадила йому взятися до їжі, а по-друге - правовірному борцеві-партизану не слід любити солодке чи зловживати ним). Образ яблук в окресленому нами значенні постає й у вигляді гостинця пораненому Юрку від закоханої у нього панни Зізі, а в епізоді відвідин героя Ксенею фігурують масло та паляниці, якими та ніби підлещується до парубка, пропонуючи одружитися та повідомляючи про свою вагітність. У подібному значенні «голод/пристрасть» образи їжі та питва постають і в інших епізодах. Наприклад: «В монастирі стояли загони Котовського, що боровся з бандою. Дівчата голодні в запій цілувалися з червоними...» [1, с. 52]. У тексті наявні непоодинокі гастрономічні вислови з еротичним забарвленням: «поласувати дівчиною», «скуштувати солодкого» тощо.

Оцінка класового супротивника подається через виразні харчові, негативно марковані домінанти: (їжа як ознака пересичення і неробства) «Що досі робила наша контрреволюція на чолі з Гарменком і Лебедем? Нічого. Їла, пила, співала» [1, с. 147]; (безвольність) «...рука [паніча - *Н.Г.*] в'яло лягла по чорній цераті шматком жовто-білого курячого м'яса» [1, с. 64]; (приторна солодкість аристократичної поведінки) «Вона [панна Зізя - *Н.Г.*] віталась з Інтелігентом вишукано-аристократично, піднімаючи голову і

опускаючи вії. А як знайомилась, протягувала високо і переконуючи: - Прия-атно! - Наче, покуштувавши варення, казала: - Соло-о-одке...» [1, с. 143]. Харчові порівняння застосовуються автором і для викриття негативних явищ у лавах комсомольців. Так, іронічне ставлення до «головного комсомольця» Кирилюка, який у подальшому зображенні Кундзіча постає мстивим кар'єристом-бюрократом, окреслюється вже першою фізіологічною подробицею з харчовим забарвленням у портретній характеристиці героя: «„Головний комсомолец" голосно цмакав губою. Це його істотна ознака. Він утягав правий кутік рота між зуби, ворухив ним, наче недавно їв курятину й зараз вичищає ясна. Це була звичка в „головного комсомольця"» [1, с. 173].

У романі жодного разу не представлено насолоди чи задоволення від їжі. Здається, герої їдять лише для того, щоб підживитися і наситити фізичний голод. Здебільшого переважає констатація факту: дід Гармата «приносить од сусіди пляшку молока й хліба» [1, с. 91]; «Свята Марфа пореється з яєшнею» [1, с. 85]. Так, під час розмови героїв про повстанські листівки фігурує миска малини, якою юнаків пригощає мати одного з них: «Сину, ось почекай, я малини подам, добра малина.

Потім миска з малиною у вікно - полив'яна, повна.

- На, сину, біжи до клуні, там із Семеном поїсте» [1, с. 59]. Але ніяких додаткових семантичних нашарувань цей харчовий образ у даному контексті не містить (можна припустити, що з подібним успіхом могла б фігурувати, наприклад, миска слив чи суниць, оскільки дещо натягнутим може видатися припущення, що опосередкована і ніяким чином не артикульована у тексті солодкість малини співвіднесена з соціально-політичною оманною, якою захоплюються хлопці), епізод завершується нейтральною сюжетно-ситуативною реплікою героя: «Ну, доїдаймо, та я піду» [1, с. 59]. Таким чином, оцінка високих смакових якостей продукту належить другорядному персонажу, а майбутні борці за встановлення радянської влади та світле майбутнє їдять - як і належить, не насолоджуючись. Згадаймо, подібне кліше пролеткультівсько-соцреалістичної естетики - негативне маркування насолоди від їжі - іронічно обігрується російським письменником А. Платоновим у творі «Котлован»: «Мастеровые начали серьезно есть, принимая в себя пищу как должное, но не наслаждаясь ею. Хотя они и владели смыслом жизни, что равносильно вечному счастью, однако их лица были угрюмы и худы, а вместо покоя жизни они имели измождение» [2, с. 90]. Акцент зроблено на «серйозності» процесу їди і на сприйнятті їжі як належного, без насолоди і задоволення від неї: автор обігрує пролеткультівське ставлення до їди як суто фізіологічного процесу насичення, спрямованого на підтримання фізичних сил пролетаріату для виконання виробничих завдань, класових звершень та побудови комунізму, при цьому заперечується будь-яка насолода - як ознака буржуазності, гедонізму, неробства. Водночас така позиція, як і «володіння сенсом життя»,

ставиться А. Платоновим під сумнів самим виглядом робітників - їх похмурістю, худорлявістю та виснаженістю.

Усі соціальні катаклізми, заворушення та зміни влади потрактовуються в романі О. Кундзіча у дусі радянської ідеології - як боротьба гноблених і голодних за свої права, а пробудження класової свідомості сільської бідноти - як результат загрози голоду та хвороб від неякісного харчування: (гірка іронія над долею бідного селянина) «Бідний чоловік! Він не знає [яку владу підтримати - *Н. Г.*], а що ти, голодний, порозпихав дітей по наймах, а зимою і сам підеш на степи просити хліба, - це ти знаєш?» [1, с. 70]; «А ти чув, що я поховав учора доньку? А від чого тиф, як не від бараболі? Шпортаєм молоденьку, та ото тобі й обід, і полудень, і вечеря» [1, с. 70]; «З'їдять казенні коні оте триння з ярини, а худобина ж твоя що робитиме зимою? Тебе їстиме чи ти її?» [1, с. 70].

У тексті автор неодноразово підкреслює простоту селянської їжі: герої найчастіше вживають хліб, цибулю, іноді сало. Так, репрезентативним видається епізод обіду на лісопилці з подальшою гастрономічною дискусією між героями. Тяжко відпрацювавши, робітники «сідали полуднати. Розкладали на свитах хліб, цибулю, сало, іншим виносили обід, і вони шумно їли його з вовчим смаком» [1, с. 166]. З одного боку, симптоматичною видається підміна «вовчого апетиту» «вовчим смаком», хоча про власне смак не йдеться, з іншого - маємо виразну реалізацію пролетарського гасла «хто не працює, той не їсть», оскільки у попередньому абзаці широко представлено усі нюанси важкої праці на лісопилці, що усіляко підкреслює «закономірність» процесу споживання їжі, а отже, «законність» обіду та виправдання вовчого апетиту працівників. Це твердження увиразнюється й гастрономічною розмовою героїв під час їжі: «Юрко сказав тоді:

- Смачно їсться після того, як попотягаєш до півдня пилкою.

- Правду кажете, товаришок, - сказав Остап. - Поробиш, та й їси і почуваш себе паном.

Юрко подумав і відповів:

- Та де там. Он як я служив у Крежмінських, так вони, бувало, перебирають стравами, скнидіють, їдять якісь солоденькі бурячки з м'ясом і бігають за стайню. Здохляки такі! Все жаліються - бжух, болі, - хі-хі. А тут як пожереш цибулі з салом, та й, здається, землю перевернув би.

- Щастя людини залежить од того, який у неї отой сами бжух, сказав філософ» [1, с. 167].

Таким чином, автором репрезентовано взаємозалежність концептів їжі та праці, співвіднесеність смаку їжі з відчуттям панськості, а також виразний поділ на «здорову» та хворобливу, вибагливу їжу, а отже - здорове (й ідеологічно, і фізично) харчування трудящої людини протиставляється пересиченню з неробства та проблемам зі шлунком представників блакитної крові. Сюди належить і позитивна акцентуація фізичної снаги працівників-їдців - «здається, землю перевернув би», оскільки реформа харчування будівників комунізму має позитивно впливати на продуктивність праці.

Відтак естетика їжі Кундзіча цілком втримана у параметрах соцреалістичної риторики та ідеології.

У цьому аспекті показовим у творі є і потрактування питва. Так, спиртне у романі фігурує двічі (крім уже згаданого хмільного меду в епізодах з Марфою та перманентного пиття «контрреволюції», де в обох контекстах маємо негативне маркування). Першого разу - це самогон на парубоцьких гуляннях, що первинно постає знижено-профаним, підкреслено нешляхетним напоєм (на відміну, скажімо, від «високих» напоїв: вина, коньяку тощо). Але негативною оцінкою у даному контексті немає: випивка фігурує тут у жартівливо-грубуватому ключі народно-сміхової культури, що засвідчується згрубілою лексикою типу «валандатися», «роздушити пляшку», жвавим обговоренням способів пиття - «ленточкою» чи «шариком», знижено-згрубілими фізіологічними подробицями закушування, а також грубим непристойним жартом щодо п'яної вдовиці: «Потім обридло валандатись - вирішили роздушити пляшку. Соломон навчав Юрка:

- Ти не ленточкою ціди, ти вкинь шариком. Пити не вмієш. Повстанець!

А хтось підкинув:

- Раненим не можна шариком - хай ленточкою, - закашляється. Соломон жвакав яблуко, шипів од оскоми, пирскав слиною і розказував, як вони на досвідках п'яній вдовиці Христі Горлатій вилили між ноги пляшку самогону. Розказував довго, з присмаком, сміявся коротко й грубо, наче в бубон бив» [1, с. 105]. Натомість у другому епізоді так само профанний пролетарський напій типу «йорша», утворений шляхом змішування горілки та пива, постає негативно маркованим і пов'язаний з критикою побутового пияцтва у лавах комсомольців (лінія другорядного персонажа комсомольця Верка, який, вчащаючи до «корчомки», починає «відриватися від колективу та комсомолу»). Власне, негативна оцінка спиртного, традиційна для соцреалізму, увиразнюється кінцівкою твору - довгим розглядом на комсомольських зборах відкритого листа комсомольця Тарасова до редакції «Комсомольця України», де він зізнається у своїй схильності до випивки та втраті інтересу до роботи.

Таким чином, розглянувши семантику концепту їжі у романі Олекси Кундзіча «De facto», ми з'ясували, що гастрономічна образність твору та її аксіологічне маркування репрезентують риси, що трохи згодом перетворюються на домінуючі кліше соцреалістичної естетики: підкреслено соціальний характер їжі; поділ на «гнаних і голодних» та пересичених панів-буржуїв; утілення тези «хто не працює, той не їсть»; поділ на «здорову» (ідеологічно та фізично) їжу пролетаріату та «хворобливу», вибагливо-вишукану їжу ідеологічних опонентів; негативне маркування солодкого (як ознаки буржуазного життя чи морального переступу) та несприйняття насолоди їжею (ідеологічно витриманий антигедонізм); критика вживання спиртного та побутового пияцтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кундзіч О. De facto // Кундзіч О. Твори: в 2 т. / Олексій Кундзіч. - К.: Дніпро, 1985. - С. 9 - 278.
2. Платонов А.П. Котлован // Андрей Платонов Ювенильное море. Котлован. Чевенгур - М.: Известия, 1989. - С. 81 - 189.